

Cite: Novikov, V. M. (2021). Osvita v umovakh pandemiyi [Education in the Pandemic]. *Demohrafiia ta sotsialna ekonomika - Demography and Social Economy*, 4 (46), 80-97. <https://doi.org/10.15407/dse2021.04.080>

<https://doi.org/10.15407/dse2021.04.080>

УДК 377/378 (477)

JEL Classification I 29; I 19

В. М. НОВІКОВ, д-р екон. наук, проф.

Інститут демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

E-mail: valery.economy@ukr.net

ORCID: 0000-0001-5892-815X

Scopus ID: 57221437748

ОСВІТА В УМОВАХ ПАНДЕМІЇ

Галузь освіти в Україні, як і в більшості інших країн світу, зіштовхнулася з глобальним викликом, зумовленим поширенням коронавірусу SARS-CoV-2. Заклади освіти опинилися в надзвичайній ситуації і змушені перейти до дистанційного або змішаного формату навчання. В результаті виникли труднощі з реалізацією нової нетрадиційної моделі, за якою освітні заклади розпочали працювати та надавати широкий спектр своїх послуг. Метою та новизною статті є системне узагальнення результатів з екстремального режиму роботи закладів освіти в період пандемії для адаптації їх до неординарної ситуації функціонування та подальшого розвитку. Методом дослідження є систематизація емпіричних даних щодо окремих практик діяльності різних видів освітніх закладів і на підставі цього визначення можливості поєднання в цілісному механізмі функціонування на основі принципів соціальної справедливості та ефективності.

Проаналізовано готовність системи освіти до дистанційного навчання в умовах пандемії, визначено позиції для регулювання та стійкого налагодження роботи освітніх закладів, забезпечення справедливого доступу різних верств суспільства до онлайн-ресурсів, формування позитивних сценаріїв функціонування освіти в епідемічний та постепідемічний період. У роботі використані основні теоретичні положення, що напрацьовані українськими та закордонними дослідниками з приводу COVID-19. Одним із головних положень, які стосуються освіти та її перспективного розвитку, є те, що нинішня криза змушує суспільство усвідомити, що в основі більшості рішень лежить моральний й справедливий вибір, і в майбутньому можливо відійти від домінування особистих інтересів та створити більш гармонійне суспільство. Також у статті використано матеріали ООН по аналізу наслідків COVID-19. В дослідженні визначено динаміку освітніх процесів упродовж пандемії. Наводяться позитивні і проблемні практики. Висновки з отриманого дослідження та досвіду можуть стати основою для формування заходів, які допоможуть закладам освіти подолати «перехідний період». Ключовим фактором їх стійкості стають загальні сервіси освіти (цифрові бібліотеки,

платформи онлайн-освіти), мобілізація викладацького та учнівського контингенту для роботи в нових умовах, відповідність фінансових та розподільчих механізмів вимогам часу.

Ключові слова: COVID-19, онлайн-технології, дистанційне навчання, заклади освіти, справедливість, педагогічне навантаження, оплата праці.

Постановка проблеми та її актуальність. У 2020 р. в Україні, як і в більшості інших країн світу, галузь освіти зіштовхнулася з глобальним викликом, зумовленим поширенням коронавірусу SARS-CoV-2. Заклади освіти опинилися в надзвичайній ситуації і змушені перейти до дистанційного або змішаного формату навчання. В результаті виникли труднощі з реалізацією нової нетрадиційної моделі, за якою освітні заклади розпочали працювати і надавати широкий спектр своїх послуг. Для аналізу того, як система дистанційного навчання впоралася з цим випробуванням, були проведені спеціальні опитування керівників закладів загальної середньої освіти, педагогічних працівників, батьків та учнів Службою освітнього омбудсмена, Державною службою якості освіти, Інститутом освітньої аналітики спільно з Дитячим Фондом ООН (ЮНІСЕФ) — з метою вивчення думок і бажань освітянської спільноти щодо виявлених проблемних сфер і удосконалення базових процесів навчання в ході запровадження дистанційних технологій. Результати показали, що галузь у цілому зберегла стійкість функціонування, проте виявилось, що система освітянських закладів не змогла працювати з колишньою ефективністю. Крім того, соціологічними опитуваннями не охоплено вищі навчальні заклади. У зв'язку з цим актуальними питаннями є оцінка мобілізаційної готовності системи закладів освіти працювати в новому режимі і визначення шляхів поліпшення практик освітянської діяльності в період віддаленої роботи.

Аналіз останніх досліджень. Досвід останнього року показав певні можливості використання форматів і технологій дистанційної роботи для закладів освіти. Так, С. Горбачов (S. Gorbachov), освітній омбудсмен, аналізував забезпечення права учнів на освіту під час карантину і як само та наскільки ефективно реалізується це право. А. Вітренко (A. Vitrenko), А. Грищенко (A. Grishchenko), Р. Гурак (R. Gurak), В. Ляшко (V. Lyashko), Н. Софій (N. Sofiy), Р. Шиян (R. Shiyan), І. Шумік (I. Shumik) та інші фахівці досліджували питання організації навчання в закладах освіти, в тому числі в дошкільних. Найбільш складними у процесі реалізації дистанційного навчання є налагодження ефективної взаємодії з учасниками освітнього процесу, зокрема, з питань технічного забезпечення, методичної та організаційної підготовки навчання. К. Шваб (K. Schwab) та Т. Маллере (T. Mallere) доводять зростання соціальної і гуманітарної ролі освіти в суспільстві під час карантину та в постепідемічному періоді. С. Бекова (S. Bekova), Е. Терент'єв (E. Terentyev), Н. Малашонок (N. Malashonok) одними з перших авторів оцінюють зв'язок між характером труднощів, що виникають у студентів

в умовах дистанційного навчання, та їх соціально-економічним статусом. Важливо підкреслити позицію ООН, викладену в «Концептуальній записці: освіта в епоху COVID-19 та в наступному періоді», де зазначається, що криза послужила стимулом для інновацій в сфері освіти [1, с. 2].

Метою та новизною статті є системне узагальнення результатів з екстремального режиму роботи закладів освіти в період пандемії для адаптації їх до неординарної ситуації функціонування та подальшого розвитку.

Методологічна основа дослідження. Методом дослідження є систематизація емпіричних даних щодо окремих практик діяльності різних видів освітніх закладів і на підставі цього визначення можливості поєднання в цілісному механізмі функціонування на основі принципів соціальної справедливості та ефективності.

Викладення основного змісту. Неминучим результатом пандемії коронавірусу стало поступове зростання впливу кризових умов на необхідність проведення системних змін у національних економіках усіх країн світу, зокрема, в такій важливій сфері, як освіта. ООН констатує, що пандемія COVID-19 призвела не тільки до найбільшого за всю історію збою у функціонуванні систем освіти, яка торкнулася майже 1,6 мільярда учнів у більш ніж 190 країнах і на всіх континентах, але й дає поштовх для розвитку початкової, середньої, вищої та професійно-технічної освіти. У цьому контексті заслуговує на увагу праця Клауса Шваба, засновника та президента Всесвітнього економічного форуму в Давосі з 1971 року, та Тьеррі Маллере, засновника і автора видання «*Monthly Barometer*»: «COVID-19: велике перезавантаження» [2]. Головним контентом роботи є думка, що людство чекають великі зміни незабаром, а також віддалені наслідки, які поки складно передбачити. Світу, в якому люди мешкали в перші місяці 2020-го, більше не існує. Він ніколи не повернеться до стану, де буде відновлено втрачене відчуття нормальності. Коронавірусна пандемія ознаменувала фундаментальний поворотний момент у траєкторії глобального розвитку. Сутність економічного перезавантаження полягає у формуванні більш справедливої економіки. К. Шваб і Т. Маллере звертають увагу на те, що значущим є не тільки обсяг економіки, а й розподіл матеріальних благ. У ситуації, коли в багатьох країнах нерівність доходів глибока, як ніколи раніше, і коли процес технологічного прогресу ще більш посилює таку поляризацію, ВВП у цілому або його усереднені значення (ВВП на душу населення) все менше відображають якість життя окремих людей. Майнова нерівність є важливим виміром динаміки нерівності і потребує більш системного відстеження, впевнені автори. Головними векторами соціальної перезавантаження стануть масштабний перерозподіл багатства в суспільстві і відмова від політики неолібералізму. Роль держави зростатиме. Серед сфер, що відкривають чималі можливості для зростання, автори називають освіту (початкову, середню, вищу, професійно-технічну, перекваліфікацію,

навчання дорослих і т. д.), яка потенційно може сприяти створенню сучасних робочих місць [3].

Пандемія коронавірусу змінила соціальний, економічний, культурний контексти функціонування суспільства і, зокрема, освіти, торкнувшись більшості механізмів функціонування даної сфери, в тому числі і механізму фінансового забезпечення реалізації освітніми закладами державного завдання. Спричинена COVID-19 економічна криза призвела до відчутних негативних фінансово-економічних наслідків перш за все у вузах, а також у середніх та дошкільних закладах. У ролі пріоритетних в умовах пандемії можна визначити два тренди в системі освіти: дестабілізація процесу державного фінансування і вимушений перехід на дистанційні форми навчання.

Бюджетну основу фінансування освіти складає динаміка ВВП та рівень реального наповнення доходної частини бюджету країни в результаті посилення чи послаблення динаміки валового внутрішнього продукту. В 2020 р. ВВП проти 2019 р. зменшився на 4,0 % (у постійних цінах 2016 р.), в тому числі в освіті — на 4,8 %.

Нацбанк України прогнозує, що економіка України в 2022—2023 рр. буде зростати на рівні близько 4 %. Так, у 2021 р. економіка майже надолужить втрати від коронакризи і покаже зростання на 4,2 % ВВП: показник прогнозується на рівні 4,58 трлн грн, у 2022 — 5,015 трлн грн, у 2023 р. — 5,474 трлн грн. Головною рушійною силою для цього залишиться стійкий внутрішній попит, обумовлений зростанням реальних доходів [4]. Такий сценарій розвитку ВВП є дещо оптимістичним. Поквартальна динаміка валового внутрішнього продукту України в 2020 р. демонструвала зростаюче погіршення макроекономічних умов розвитку економіки, що негативно відобразилось на її темпах. У четвертому кварталі 2020 р. різниця між реальним та номінальним ВВП дорівнювала 18,7 % проти 3,8 % у першому кварталі (табл. 1). Це вказує, що у 2021 р. економіка країни мала незадовільний стартовий потенціал для свого зростання.

Таблиця 1. Поквартальна динаміка ВВП України

Валовий внутрішній продукт України в 2020 р. (млн грн)				
Кв. 2020	Номінальний (у фактичних цінах)	Реальний (у цінах 2019 р.)	гр. 2- гр. 3	гр. 3 / гр. 2
			млн грн	%
I кв.	854 051	821 210	-32 841	-3,8
II кв.	875 340	842 935	-32 405	-3,7
III кв.	1 163 172	1 095 567	-67 605	-5,8
IV кв.	1 301 539	1 058 744	-242 795	-18,7
За рік	4 194 102	3 818 456	-357 646	-9,0

Джерело: URL: <https://index.minfin.com.ua/economy/gdp/>

Інфляційна ситуація на початку 2021 р. підтверджує, що стан економіки ще не відповідає тим сценарним очікуванням зростання, які попередньо прогнозувались. Якщо у першому кварталі 2020 р. індекс інфляції становив 0,69, то в першому кварталі 2021 р. — 4,0. Усе це свідчить, що значною мірою економіка виявилась неготовою до формування бюджету компенсувати додаткові витрати освіти в кризових умовах і забезпечити у подальшому її сталий розвиток. Країна у 2020 р. вимушена здійснити секвестр державного бюджету на освіту. Відбувся перерозподіл бюджетних видатків, внаслідок якого зменшився обсяг фінансування всієї сфери освіти.

Відповідно до положень Закону України від 13.04.2020 № 553-IX «Про внесення змін до Закону України «Про Державний бюджет України на 2020 рік»», було скорочено видатки МОН за основними програмами (КВК 220) і субвенціями на освітні потреби (КВК 221)¹: загальний обсяг скорочення становив 4 947 млн грн, тобто загальний обсяг фінансування скоротився на 4,3 %. Сума скорочення на 48,7 % сформована за рахунок видатків споживання і на 51,3 % — видатків розвитку. За найменуванням головного розпорядника коштів — КПКВК 2200000 Міністерством освіти і науки України в 2020 р. скорочено 1 874 млн грн, що становить 38 % від загальної суми видатків, а обсяг загальнодержавних видатків та кредитування (КПКВК 2210000) — на 3 073 млн грн або на 62 % [5, с. 161].

Загальний секвестр бюджету МОН у 2020 р. складає 4,28 %, причому скорочення за КВК 220 становить 6,11 %, а за КВК 221 — 3,62 %. Скорочення видатків за бюджетними програмами було нерівномірним. За напрямом КВК 220 у семи програм фінансування залишилося без змін, тоді як для восьми програм фінансування на 2020 р. було повністю скасовано [4, с. 163]. Що стосується субвенції на освітні потреби (КВК 221), то за винятком освітньої субвенції та субвенції з державного бюджету місцевим бюджетам на надання державної підтримки особам з особливими освітніми потребами, обсяг асигнувань на решту субвенцій зазнав скорочення (рис. 1) [5, с. 163].

До субвенції 1 відносяться витрати з державного бюджету місцевим бюджетам на створення навчально-практичних центрів сучасної професійної (професійно-технічної) освіти. До субвенції 2 — витрати з державного бюджету місцевим бюджетам на забезпечення якісної, сучасної та доступної загальної середньої освіти «Нова українська школа». Для субвенції 3 — витрати державного бюджету місцевим бюджетам на реалізацію програми «Спроможна школа для кращих результатів». Субвенція 4 включає витрати місцевим бюджетам на покращення соціального захисту окремих категорій педагогічних працівників закладів загальної середньої освіти.

¹ Код відомчої класифікації / Довідник кодів відомчої класифікації (Державний бюджет). URL: <https://confluence.spending.gov.ua/pages/viewpage.action?pageId=15304461> (дата звернення 25.06.2021).

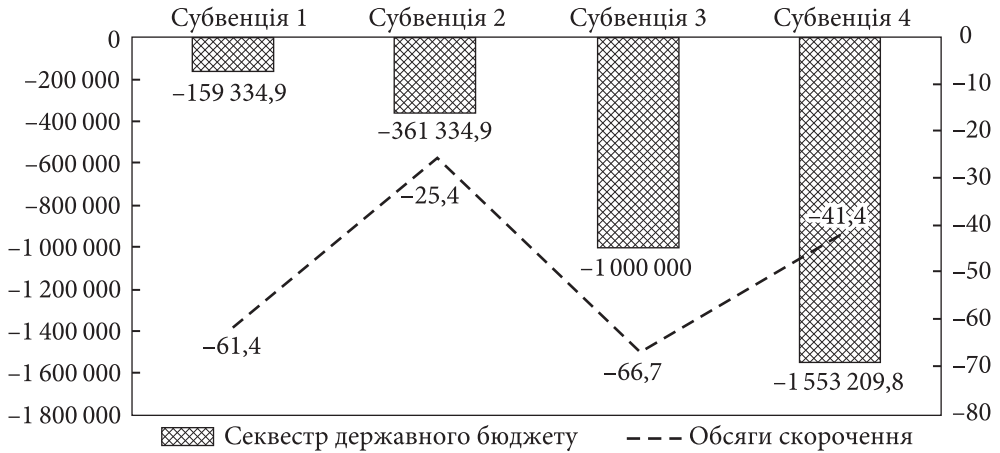

Рис. 1. Секвестр державного бюджету Міністерства освіти і науки України за КВК 221 у 2020 р., тис. грн
Джерело: [4, с. 164]

Диференційований підхід застосовувався й для закладів вищої освіти з огляду на те, що кожен із цих закладів може претендувати на фінансування за пріоритетними науковими напрямками. В середньому загальна кількість напрямів становить 100. У зв'язку з ситуацією, що склалась, у 2020 р. заплановано профінансувати близько 22 наукових напрямів, які отримують найвищий рейтинг за результатами державної атестації [5, с. 165].

З 2019 р. вперше було профінансовано капітальні видатки на створення та ремонт існуючих спортивних комплексів при ЗЗСО усіх ступенів. Серед обов'язкових умов надання субвенції — співфінансування з місцевих бюджетів, облаштування спортивним інвентарем і обладнанням та утримання передбачається за рахунок місцевих бюджетів. Такий підхід до ремонту і спорудження спортивних об'єктів ставить шкільний спорт у залежність від інвестиційної спроможності місцевих бюджетів, що в сучасних економічних умовах (особливо в умовах пандемії) приведе до диференціації розвитку фізичної культури серед учнівського контингенту (рис. 2).

Короткострокове секвестрування бюджету на початку пандемії було викликане необхідністю забезпечити фінансову стійкість сфери освіти, зокрема загальноосвітніх закладів. Натомість пандемія стала стресовим індикатором для всіх освітніх закладів на можливість їх адаптації до ризиків, які загрожують сталості всіх структурних ланок освіти. Даний контент актуалізує дискусії про вплив нової реальності на різні аспекти діяльності галузі, наприклад, освітню нерівність, мережеву взаємодію навчальних закладів, форматів розвитку освітніх ланок, організаційно-економічних перетворень. Відсутність достатньої емпіричної бази даних для вивчення низки проблем, пов'язаних із пандемією, змушує дослідників поповнювати

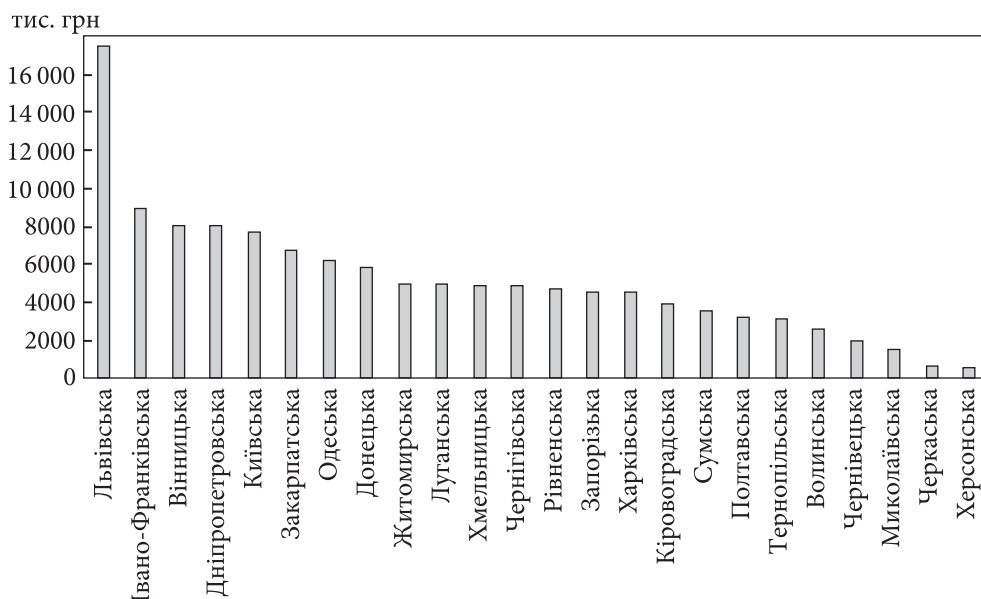

Рис. 2. Обсяг субвенцій на створення та ремонт існуючих спортивних комплексів в 2019 р. у розрізі областей України, тис. грн
Джерело: [4, с. 178]

статистичні і соціологічні українські джерела напрацюваннями, які здійснюються за кордоном, а також на міжнародному рівні.

Так, К. Шваб і Т. Маллере визначають три системні зміни, якими буде характеризуватись рух перевантаження на макроекономічному рівні.

З наведеної схеми видно, що автори звертають увагу на такі узагальнені проблеми, як прискорення цифрових технологій, відновлення справедливості, покращення системи управління. Підкреслено, що значущим питанням, з вирішенням якого належить зіткнутися багатьом країнам, є соціальне перезавантаження. Спроможність гарантувати реалізацію соціальних пріоритетів із великою вірогідністю прогнозується в освіті.

Багато країн від навчання в онлайн-форматі очікували зниження нерівності в доступі до освіти. Проте практика засвідчила, що онлайн-навчання скоріше посилює нерівність, збільшуючи розрив у засвоєнні знань між учнями, які перебувають у різних соціально-економічних верствах суспільства. У студентів і учнів різні технічні можливості, умови навчання і навички, які впливають на варіативність їх дистанційної підготовки. Соціологічні опитування, проведені в 10 провідних дослідницьких університетах США, показали, що найбільших труднощів до доступу до нових онлайн-технологій навчання зазнали учні з сімей з низьким рівнем доходу. У цій групі істотно більше тих, у кого під час пандемії COVID-19 виникли фінансові проблеми [6].

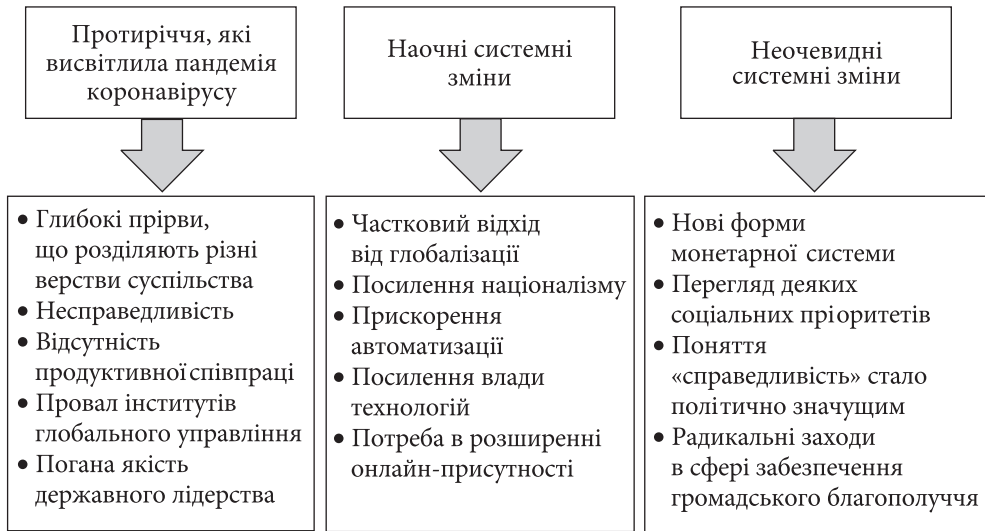

Схема 1. Проблеми суспільства та системні зміни, які висвітлила пандемія 2020 року
Джерело: [3].

Зарубіжні соціологи встановили, що у разі переходу на дистанційне навчання студенти з малозабезпечених сімей зіткнулися з більшою кількістю проблем. Так, були виявлені суттєві відмінності в рівні технічної оснащеності студентів з різних дохідних груп, а також значні складнощі у зв'язку з відсутністю комп'ютерних навичок для роботи в онлайн-форматі і відсутністю за місцем проживання належних побутових умов для організації навчання [7].

За інформацією про результати опитування директорів ЗЗСО та ЗДО, проведеного Державною науковою установою «Інститут освітньої аналітики» спільно з ЮНІСЕФ, в Україні під час дистанційного навчання також існували певні технічні обмеження, найсуттєвішими з яких, на думку опитаних, були відсутність швидкісного підключення до мережі Інтернет в учнів удома, брак цифрових пристроїв в учнів удома, відсутність швидкісного підключення до мережі Інтернет у вчителів удома. Лише 2,5 % респондентів підтвердили, що жодних обмежень не відчували [5, с. 231]. Понад 63,0 % респондентів відзначили, що дистанційне навчання під час карантину було менш ефективним порівняно зі звичним освітнім процесом у закладі освіти, 25,5 % опитаних вважають, що воно було достатньо ефективним, але не настільки, як у закладі освіти, а для 5,5 % респондентів — зовсім неефективним [5, с. 236]

Міжнародні дослідження не тільки підтверджують такий висновок, але й визначають відмінності в умовах і досвіді навчання в дистанційному форматі у студентів із різним соціально-економічним статусом, що приводить до нерівності освітніх результатів (рис. 3) [8, с. 85].

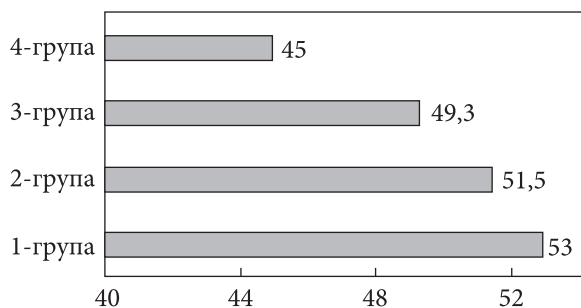

Рис. 3. Самооцінка ефективності дистанційного навчання залежно від майнового стану домогосподарств
Джерело: [8, с. 85].

З рис. 3 видно, що в групі 1, де найбільш низькі доходи, 53 % студентів вважають, що їх навчання в дистанційному форматі було неефективним. У групі 4, куди включені студенти з найвищими сімейними доходами, такої думки дотримуються 45 %.

Ігнорування соціальних відмінностей призведе до того, що нові технології будуть не знижувати, а загострювати нерівність і обмежувати мобільність студентів, посилювати диференціацію якості освіти, консервуючи тим самим неуспішність в їх середовищі. Частиною соціальної функції закладів освіти повинна стати підтримка працевлаштування студентів, у тому числі в самих вищих навчальних закладах. Для розроблення пропозицій по розширенню працевлаштування студентів варто провести експеримент з можливості їх працевлаштування, як це робилось у зарубіжних закладах [9, с. 26].

Зарубіжні соціологи вважають, що для навчання у дистанційному форматі потрібні специфічні навички, досвід і знання, зокрема здатність самостійно вибудовувати стратегію свого навчання. У багатьох сучасних студентів на 1-му курсі слабо розвинена комп'ютерна грамотність, попри поширену думку про добре володіння комп'ютерними технологіями, — дослідження ж свідчать, що на практиці знання молоді в сфері технологій часто обмежуються простими операціями [8, с. 77].

Усвідомлення технологічних обмежень вищої освіти, що виникає з аналізу виконання навчальних програм у період пандемії, дає змогу зробити певні висновки для підвищення якості вищої освіти в Україні. У складному становищі опинилися викладачі предметів природничо-наукових та інженерних спеціальностей, навчання яким потребує лабораторного або спеціального обладнання, а також викладачі за такими напрямками, як мистецтво і дизайн.

Для навчання дисциплінам, що потребують специфічних умов, педагогічний персонал у багатьох країнах не отримав вчасно належної методичної та технологічної підтримки. У подібних екстремальних ситуаціях важливі новації, які можуть бути реалізовані завдяки вибудовуванню нових змішаних форматів взаємопідтримки. В зарубіжних країнах у такому

форматі 60 % закладів вищої освіти створили спеціальні сайти або розділи офіційних сайтів для інформування та допомоги викладачам відповідних предметів. Крім того, у вузах сформувалися групи або штаб студентів ІТ-волонтерів. Цифрові волонтери надавали допомогу викладачам з налаштуванням і використанням онлайн-платформ, а також у вирішенні супутніх технічних проблем [9, с. 14].

Інтенсивне розширення в сфері вищих навчальних закладів цифрового освітнього середовища серйозно вплинуло на їх фінансову ситуацію, торкнувшись механізмів фінансового забезпечення виконання вузами не тільки державного замовлення, але й підготовки фахівців на контрактній основі. З набуттям досвіду функціонування в новому дистанційному форматі перед вищими навчальними закладами постало завдання розвитку в складних і ще не до кінця визначених аморфних умовах. Новий режим педагогічної діяльності змінив традиційне уявлення про наповненість груп, співвідношення в них викладачів і студентів. Нечіткість педагогічного навантаження викликана тим, що до слухання лекцій, участі у семінарах та практичних заняттях може залучатись широке коло студентів. У цілому перехід на дистанційний формат привів до значного збільшення навантаження на професорсько-педагогічний персонал. Загальний обсяг трудових витрат викладачів у дистанційному форматі зріс у 1,5 раза — перш за все за рахунок змін, які вносяться розширенням електронного навчання, супроводжуються академічною мобільністю студентів, мережевою взаємодією закладів освіти та потребують ретельної уваги, аби зважено підійти до удосконалення фінансових і адміністративних механізмів розвитку вищих навчальних закладів.

У випадках переходу на дистанційне навчання вищим навчальним закладам довелось розширювати парк комп'ютерної техніки, закуповувати програмне забезпечення та удосконалювати інфраструктуру для впровадження цифрових дистанційних технологій.

Перехід на дистанційне навчання негативно відбився на вартості реалізації освітніх програм. Згідно з дослідженнями зарубіжних вчених, витрати на дистанційне навчання суттєво перевершують витрати на реалізацію традиційного навчання у зв'язку з тим, що потребують додаткових витрат на залучення технічних фахівців, на утримання ІТ-інфраструктури і тривалого часу на створення електронних навчальних програм [10, с. 138, 141, 143; 11; 12]. В умовах пандемії переведення студентів-контрактників на віддалений формат навчання означає перехід їх з очно-заочної форми навчання на дистанційну. У Законі України «Про вищу освіту» дистанційна форма здобуття освіти так само, як й очна, заочна і мережева має статус інституціональної, тобто піддається певній регламентації. На відміну від інших форм навчання, вона характеризується як індивідуалізована: «Дистанційна форма здобуття освіти — це індивідуалізований процес здобуття

освіти, що відбувається в основному за опосередкованої взаємодії віддалених один від одного учасників освітнього процесу в спеціалізованому середовищі, що функціонує на основі сучасних психолого-педагогічних та інформаційно-комунікаційних технологій» [13; ст. 49, п. 4.].

Варто наголосити, що якість дистанційного навчання нижче ніж очного, і тому не може розглядатись як повноцінна заміна очної форми здобуття освіти. В зв'язку з цим відбувається порушення соціальних і майнових прав учнів контрактної форми навчання. У такому разі заклад вищої освіти має здійснювати перерахунок вартості навчання в період реалізації навчальних дистанційних технологій.

Вимушений перехід на дистанційне навчання викликав оперативну організаційну реакцію системи освіти України на пандемію коронавірусу SARS-CoV-2. Слід зауважити, що зниження доступності до освіти не є специфічною проблемою української освіти. Вона притаманна більшості країн світу та вирішується схожими шляхами, але з врахуванням традицій і конкретних умов функціонування освітніх закладів. Пандемія не тільки негативно вплинула на мобільність студентів, порушила сталість режимів життя школярів і ускладнила діяльність викладацького складу, але й зумовила далекосяжні економічні та суспільні наслідки. Для опрацювання і розв'язання завдань, що постають перед суспільством, було здійснено соціальні опитування, результати яких могли сприяти усвідомленню шляхів подолання епідемічного кризового стану. Ініціаторами проведення опитувань стали Служба освітнього омбудсмена, Державна служба якості освіти, Інститут освітньої аналітики спільно з Дитячим фондом ООН.

За результатами опитування Служба освітнього омбудсмена виявила, що вимушений перехід на дистанційне навчання виявив серйозні організаційні, навчальні, психоемоційні, технічні проблеми із забезпеченням права на якісну освіту. Зокрема, дослідження показало, що 85,1 % дітей продовжили навчання під час карантину. Однак у 32,5 % сімей респондентів виявлено часткову або повну відсутність технічного обладнання для дистанційної взаємодії. Припускається, що цей показник ще вищий, оскільки батьки із сільської місцевості не змогли активно долучитися до опитування через відсутність Інтернет-зв'язку та обладнання. Серед основних труднощів та проблем дистанційного навчання під час карантину виокремлюється проблема оплати педагогічної діяльності.

У системі загальної середньої освіти України працює значна частина людей поважного віку, які є вразливою категорією. Наприклад, серед працівників освіти налічується: 27,5 % педагогічних працівників віком від 41 до 50 років; 13,2 % — 55—60 років, 10,4 % — 51—54 роки, 14,8 % — понад 60 років, а у дошкільній освіті: 62% — 35—59 років, 9 % — 60 років і старше.

Загальної статистики по всій Україні щодо хворих учнів / вихованців та працівників закладів освіти державні органи влади не публікують. Для

того, щоб з'ясувати ситуацію, було здійснено моніторинг деяких вебсайтів і повідомлень обласних державних адміністрацій та міст щодо статистичної звітності по захворюваності на COVID-19 працівників закладів освіти, учнів, вихованців. Навіть із цих неповних даних можемо зробити висновок, що загальна кількість хворих працівників у 1,5—2 рази більша ніж учнів чи вихованців. Лише в одному повідомленні міської влади вказано відсоток хворих працівників освіти від загальної кількості працюючих, а це є дуже важливим показником спроможності закладів освіти і, відповідно, працівників організувати освітній процес [14]. Частина освітян, перебуваючи на самоізоляції, здійснює навчання учнів у дистанційному форматі, щоб забезпечити право кожного здобувача на освіту відповідно до ст. 53 Конституції України. Крім того, є випадки, коли вчителі, переносючи хворобу на COVID-19 у легкій формі, продовжують навчати учнів дистанційно. Водночас, щоб забезпечити право учнів на освіту, потрібно замінювати одразу декількох вчителів, які хворіють на COVID-19 або перебувають на самоізоляції. Тобто, педагогічним працівникам, які виявили свідомість, пішли на самоізоляцію і оформили листок із тимчасової непрацездатності, та продовжують здійснювати свої посадові обов'язки — навчання дітей для забезпечення права кожного на освіту, виплачується допомога по тимчасовій непрацездатності у розмірі 50 %. Фактично, така практика позбавляє педагогічних працівників половини заробітної плати. Це порушує права вчителів на отримання винагороди за виконану ними роботу, відповідно до встановлених норм праці, часу та посадових обов'язків у повному обсязі. Адже здійснення одночасної оплати лікарняного листка по самоізоляції та виконання дистанційної роботи законодавством не передбачене [15].

Робота, проведена Державною службою якості освіти, Інститутом освітньої аналітики спільно з Дитячим фондом ООН, становить собою аналітичне та експертне дослідження з оцінки режиму діяльності та моніторингу ситуації, в якій опинилась система освіти. Мета цих доповідей — проаналізувати висновки з досвіду екстремального режиму роботи системи освіти в період пандемії для її адаптації в період часткового зберігання санітарних обмежень і подальшого розвитку в умовах нових дистанційних технологій.

Результати опитування показали, що майже всі заклади загальної середньої освіти перебудували свою роботу: 96,9 % ЗЗСО у період карантину здійснюють навчальний процес із використанням технологій дистанційного навчання. Проте аналіз шкільних практик показує, що в період віддаленої роботи досвід із цифровими технологіями для частини шкільних закладів виявився недостатнім для ефективного переходу на віддалений формат функціонування. Це свідчить про накопичення проблем у відставанні шкіл від сучасних вимог у галузі управління та організації освітнього процесу.

Більшість керівників шкіл (75,9 %) зазначили, що для дистанційного навчання залучено весь педагогічний колектив (найвищі показники у Харківській, Донецькій та Дніпропетровській областях). Проте у майже 20,1 % шкіл дистанційне навчання школярів здійснюють лише вчителі, які забезпечені комп'ютерною технікою та доступом до мережі Інтернет. Разом з цим 3,1 % опитаних керівників ЗЗСО зазначили, що їхня школа не перейшла у режим дистанційної роботи з таких причин: відсутність в учнів та вчителів комп'ютерної техніки та доступу до мережі Інтернет; брак у більшості учителів навичок працювати дистанційно; недостатня швидкість Інтернет-зв'язку [16, с. 2] .

45,4 % учнів зазначили, що їм не подобається навчатись дистанційно. Про подібне ставлення їхніх дітей до дистанційного навчання вказали і 48,0 % опитаних батьків. Це дає підстави стверджувати, що ефективне використання дистанційних технологій в закладах загальної середньої освіти потребує особливих компетенцій вчителів, директорів та учнів, а також ефективних і зручних технологічних рішень, особливої організації освітнього процесу. У найнесприятливішому становищі опинились школи, в яких вчителі і учні в найменшій мірі мали доступ до апаратних засобів і засобів зв'язку і не володіли достатніми цифровими навичками, необхідними для дистанційного навчання. В 55,5 % шкіл, де здійснювалось відповідне обстеження, не було шансів одержати повноцінний доступ до Інтернету. В Харківській області було 223 такі заклади, Дніпропетровській — 199, Житомирській — 160, у Полтавській — 140. [16, с. 5].

Найбільш складними питаннями у ході реалізації дистанційного навчання вважаються:

1) Налагодження ефективної взаємодії з учасниками освітнього процесу. Так, 72,2 % керівників шкіл вказали, що не всі учні виходять на зв'язок, виконують домашні завдання, беруть участь в онлайн-уроках.

2) Технічне забезпечення. Більш 62,3 % директорів ЗЗСО засвідчили відсутність необхідної техніки вдома у значної частини вчителів та/або учнів.

3) Методична підготовка. Майже 47,4 % директорів вказують на брак попереднього досвіду реалізації дистанційного навчання, а 25,5 % підтверджують, що частина учителів не володіють необхідними навичками роботи.

4) Організаційні питання. За інформацією 15,63 % опитаних директорів шкіл не отримали належної допомоги від місцевих органів управління освіти та методичних служб з питань організації дистанційного навчання, а 31,5 % респондентів таку допомогу отримали лише частково [16, с. 5—6].

Для прийняття обґрунтованих управлінських рішень на основі доказових даних Міністерством освіти і науки України спільно з ЮНІСЕФ в Україні проведено дослідження, метою якого є отримання інформації про стан організації освітнього процесу в закладах загальної середньої та

дошкільної освіти під час спалаху COVID-19. Одними з найсуттєвіших були питання про відсутність швидкісного підключення до мережі Інтернет в учнів удома, брак цифрових пристроїв в учнів удома, відсутність швидкісного підключення до мережі Інтернет у педпрацівників удома. Лише 2,5 % респондентів підтвердили, що жодних обмежень не відчули.

Щодо забезпеченості комп'ютерною технікою та іншим обладнанням для ефективної організації дистанційного навчання, то дослідження виявило: 54,8 % респондентів зазначили, що всі або майже всі вчителі забезпечені, тоді як 12,3 % підтвердили аналогічний рівень забезпечення в учнів. Порівняно високим був відсоток відповідей «більшість (75 %)», який був вищим для учнів і склав 55,7 %, а для вчителів — 34,5 % [5, с. 231].

Компонент технічного забезпечення — доступ до швидкісного Інтернету майже дзеркально відображає ситуацію, наведену вище: 41,4 % респондентів вважали, що всі або майже всі вчителі забезпечені доступом до Інтернету, тоді як всього лиш 7,4 % опитаних підтвердили аналогічний рівень забезпечення в учнів. Також високим виявився відсоток відповідей «більшість (75 %)», який для учнів склав 45,9 %, а для вчителів — 36,2 % [5, с. 232].

Щодо проблеми ефективності освіти, то на думку понад 63,0 % респондентів, дистанційне навчання під час карантину було менш ефективним порівняно зі звичним освітнім процесом у закладі освіти, тоді як для 25,5 % опитаних — достатньо ефективним, але не настільки, як у закладі освіти, а для 5,5 % — зовсім неефективним [5, с. 236].

Висновки. Зміни в період пандемії і перехід до дистанційної моделі навчання відображає значні ризики та витрати як для самої системи освіти, так й для сталості соціально-економічного розвитку регіонів і суспільства в цілому. Сучасна криза визначає не тільки небезпеку, але й перетворення. Такий контент зумовлює три базові фактори: взаємозалежність, швидкість і складність. Вони пророкують великий прогрес і багато інновацій в секторах цифрових технологій та освіти. Прискорення спостерігається практично у всіх технологічних та соціально-економічних сферах. Тим часом когнітивні функції людини в основному недостатньо справляються з «експоненціальним зростанням»: динаміки, що оцінюється неадекватно. Але вже можна сказати, що країнам, які найбільш дієво відреагували на пандемію, притаманні цінності інклюзивності, солідарності і довіри. Саме з цих позицій слід розглядати можливі зміни в діяльності освітніх закладів нашої країни.

У ході вивчення аналітичних матеріалів виявлено, що під час карантину 85,1 % дітей продовжили навчання. Не припинили своє функціонування вищі навчальні і професійно-технічні заклади. Проте результати дослідження та опитування, проведені в Україні, дали змогу зафіксувати низку проблем із забезпеченням права на якісну освіту, серед яких соціально-

економічні, організаційно-навчальні, психоемоційні, технічні та санітарно-гігієнічні.

Дослідження, присвячені функціонуванню закладів освіти під час пандемії, фіксують варіативність утворення цифрового освітнього середовища і значної кількості технічних та економічних проблем, пов'язаних як із доступом до Інтернету, так і соціально-трудовими відносинами у ході функціонування освітніх закладів. Усереднена оцінка реакції системи освіти на умови пандемії не може ігнорувати, що освітня інфраструктура і використання цифрових технологій виявилися недостатніми для ефективного переходу на дистанційний формат навчання.

Однією з головних проблем вважається вироблення рішень для забезпечення рівності можливостей студентів і учнів із різних соціально-економічних груп при навчанні в дистанційному форматі. Серед них: питання коригування оплати за навчання тим особам, які здійснюють його на контрактній основі; прискорене забезпечення родин засобами для дистанційного навчання та однаковому доступу до якісного Інтернету; відшкодування грошових витрат педагогічному персоналу, що працюють дистанційно; використання за міжнародною практикою Шкали оцінювання якості освітнього процесу в закладах дошкільної освіти; нейтралізація факторів, що провокують емоційну стресову поведінку в учасників дистанційного формату навчання та інші.

Пріоритетними мають бути заходи щодо забезпечення чи оновлення комп'ютерного обладнання та програмного забезпечення як у сім'ях, так і в учителів; досягнення належного рівня ІТ-компетенцій у вчителів та батьків; гарантування високої якості Інтернету або мобільного підключення; наявність стандартизованої онлайн-платформи для дистанційного навчання.

Специфічною проблемою для пандемічної ситуації, як свідчать міжнародні дослідження, є фактори стресової ситуації для викладачів та учнів. Серед основних факторів, що викликають стрес у вчителів, виділяють умови праці — велике навантаження, відсутність підтримки з боку школи і надмірну емоційну залученість у відносинах із учнями, колегами, батьками учнів.

У дітей стреси виникають внаслідок відсутності уміння вчитися самостійно, низької мотивації до навчання, напруги через страх помилки та тиску з боку вчителя, надмірне навантаження, нестачі спілкування з учителем та ровесниками, несприйняття дистанційного навчання як такого. Для подолання стресу та його рецидивів під час пандемії необхідно створювати систему психологічної допомоги вчителям та учням.

ЛІТЕРАТУРА

1. Концептуальная записка: образование в эпоху COVID-19 и в последующий период. Август 2020 года. Организация Объединенных Наций.

2. Все, что нужно знать о скандале года, — книге «COVID-19: великая перезагрузка». URL: https://www.nix.ru/computer_hardware_news/hardware_news_viewer.html?id=205155, https://www.nix.ru/computer_hardware_news/hardware_news_viewer.html?id=205155 (дата звернення: 12.05.2021).
3. COVID-19 — Kyivstar Business Hub. URL: <https://hub.Kyivstar.ru/reviews/covid-19/> (дата звернення: 12.05.2021).
4. Interfaks-Україна. URL: <https://interfax.com.ua/news/economic/679443.htm> (дата звернення: 11.05.2021).
5. Освіта в Україні: виклики та перспективи. Інформаційно-аналітичний збірник. Київ, 2020. 293 с.
6. Soria K. M., Horgos B. Social Class Differences in Students' Experiences during the COVID-19 Pandemic. Berkeley: SERU Consortium, University of California — Berkeley and University of Minnesota. 2020. URL: <https://cshe.berkeley.edu/seru-covid-survey-reports> (дата звернення: 06.05.2021).
7. Soria K. M., Chirikov I., Jones-White D. The Obstacles to Remote Learning for Undergraduate, Graduate, and Professional Students. UC Berkeley: Center for Studies in Higher Education. 2020. URL: <https://escholarship.org/uc/item/5624p4d7> (дата звернення: 06.05.2021).
8. Бекова С. К., Терентьев Е. А., Малошонок Н. Г. Образовательное неравенство в условиях пандемии COVID-19: связь социально-экономического положения семьи и опыта дистанционного обучения студентов. *Вопросы образования*. 2021. № 1. С. 74—92.
9. Уроки «стресс-теста»: вузы в условиях пандемии и после нее. Аналитический доклад. 2020. С. 26. URL: https://www.hse.ru/data/2020/07/06/1595281277/003_%D0%94%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4.pdf (дата звернення: 21.04.2021).
10. Ларионова В. А., Семенова Т. В., Мурзаханова Е. М., Дайнеко Л. В. Экономические аспекты вынужденного перехода на дистанционное обучение, или Какую цену заплатили вузы за дистант. *Вопросы образования*. 2021. № 1. С. 139—157.
11. Bates A. *Technology, e-Learning and Distance Education*. London: Routledge. 2005. URL: <https://www.routledge.com> (дата звернення: 03.05.2021).
12. Grajek S. EDUCAUSE QuickPoll Results: IT Budgets, 2020—21. 2020. URL: <https://er.educause.edu/blogs/2020/10/educause-quickpoll-results-it-budgets-2020-21> (дата звернення: 02.05.2021).
13. Закон України «Про вищу освіту». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (дата звернення: 03.05.2021).
14. Результати опитування батьків «Навчання дітей під час карантину». URL: <https://eo.gov.ua/oplata-pratsi-pedahohiv-na-samoizoliatsii-ta-dystantsiyna-robota/> (дата звернення: 06.04.2021).
15. Як учасникам освітнього процесу захистити свої права в умовах пандемії. URL: <https://eo.gov.ua/yak-uchasnykam-osvitnoho-protsesu-zakhystytu-svoi-prava-v-umovakh-pandemii/> (дата звернення: 31.03.2021).
16. Результати опитування щодо дистанційного навчання в закладах загальної середньої освіти / Аналітична довідка щодо організації дистанційного навчання у закладах загальної середньої освіти в умовах карантину (за результатами онлайн-анкетування учасників освітнього процесу). URL: <http://www.sqe.gov.ua/index.php/uk-ua/hovnyu/1217-rezultaty-opytuvannia-shchodo-dystantsiinoho-navchannia-vzakladakhzahalnoi-serednoi-osvity-shchodo-dystantsiinoho-navchannia-vzakladakhzahalnoi-serednoi-osvity> (дата звернення: 08.04.2021).

REFERENCES

1. Conceptual note: education in the COVID-19 era and beyond. (2020). United Nations [in Russian].
2. Everything you need to know about the scandal of the year in the book «COVID-19: The Great Reset» (2020). https://www.nix.ru/computer_hardware_news/hardware_news_viewer.html?id=205155 [in Russian].
3. «COVID-19: The Great Reset (2020). <https://hub.kyivstar.ua/ru/reviews/covid-19/> [in Ukrainian].
4. Interfaks -Ukraine. (2021). <https://interfax.com.ua/news/economic/679443.htm>
5. Education in Ukraine: Challenges and Prospects. Information and analytical collection (2020). Kyiv [in Ukrainian].
6. Soria, K. M., & Horgos, B. (2020). Social Class Differences in Students' Experiences during the COVID-19 Pandemic. Berkeley: SERU Consortium, University of California - Berkeley and University of Minnesota. <https://cshe.berkeley.edu/seru-covid-survey-reports>
7. Soria, K. M., Chirikov, I., & Jones-White, D. (2020). The Obstacles to Remote Learning for Undergraduate, Graduate, and Professional Students. Berkeley: Center for Studies in Higher Education. <https://escholarship.org/uc/item/5624p4d7>
8. Bekova, S. K., Terent'ev, E. A., & Malashonok, N. G. (2021). Educational inequality in the context of the COVID 19 pandemic: the relationship between the socio-economic situation of the family and the distance learning experience of students. *Educational issues*, 1, 74-92 [in Russian].
9. Lessons from the "stress test": WUZI in and after a pandemic. Analytical report (2020). https://www.hse.ru/data/2020/07/06/1595281277/003_%D0%94%D0%BE%D0%BA%D0%BB%D0%B0%D0%B4.pdf [in Russian].
10. Larionova, V. A., Semenov, T. V., Myrahanova E. M. & Daineco L. V. (2021). Economic aspects of the forced transition to distance learning, or What price did universities pay for distance learning. *Educational issues*, 1, 139-157 [in Russian].
11. Bates, A. (2005). Technology, e-Learning and Distance Education. London: Routledge. <https://www.routledge.com>
12. Grajek, S. (2020). EDUCAUSE QuickPoll Results: IT Budgets, 2020–21. <https://er.educause.edu/blogs/2020/10/educause-quickpoll-results-it-budgets-2020-21>
13. Law of Ukraine On Higher Education №1556-VII (2021). <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> [in Ukrainian].
14. Results of the survey of parents «Teaching children during quarantine» (2020). <https://eo.gov.ua/oplata-pratsi-pedahohiv-na-samoizoliatsii-ta-dystantsiyna-robota/> [in Ukrainian].
15. How can participants in the educational process protect their own rights in a pandemic? (2020). <https://eo.gov.ua/yak-uchasnykam-osvitnoho-protsesu-zakhystyty-svoi-prava-v-umovakh-pandemii/> [in Ukrainian].
16. Results of a survey on distance learning in institutions of general secondary education / Analytical information on the organization of distance learning in institutions of general secondary education in conditions of quarantine (based on the results of an online survey of participants in the educational process) (2020). <http://www.sqe.gov.ua/index.php/uk-ua/hovyny/1217-rezultaty-opytuvannia-shchodo-dystantsiinoho-navchannia-vzakladakhzahalnoi-serednoi-osvity-shchodo-dystantsiinoho-navchannia-vzakladakhzahalnoi-serednoi-osvity> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції журналу 15.05.2021.

V. M. Novikov, Dr. Sc. (Economics), Prof.
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies of the NAS of Ukraine
01032, Ukraine, Kyiv, Blvd Tarasa Shevchenko, 60
E-mail: valery.economy@ukr.net
ORCID: 0000-0001-5892-815X
Scopus ID: 57221437748

EDUCATION IN THE PANDEMIC

The education sector in Ukraine, as in most other countries of the world, is facing a global challenge due to the spread of the coronavirus SARS-CoV-2. Educational institutions are in an emergency situation and are forced to switch to distance or mixed learning. As a result, there were difficulties with the implementation of a new alternative model, according to which educational institutions have started to work and provide a wide range of their services. The purpose and novelty of the article is a systematic generalization of the results of the extreme mode of operation of educational institutions during the pandemic to adapt them to the extraordinary situation of functioning and further development. The method of research is the systematization of empirical data on individual practices of different types of educational institutions and, on this ground, determination of the possibility of combining in a holistic operation mechanism in terms of the social justice and efficiency principles.

The article analyzes the readiness of the education system for distance learning in the context of a pandemic, determines positions for the regulation and sustainable adjustment of educational institutions, ensuring fair access for various segments of society to online resources, the formation of positive scenarios for the education functioning in the epidemic and post-epidemic period. The paper uses the main theoretical positions formulated in the monograph “COVID 19. Great Overload” by Klaus Schwab, economist, founder and president of the World Economic Forum in Davos since 1971, and his co-author Thierry Muller, a publicist and researcher. One of the main provisions concerning education and its long-term development is that the current crisis is forcing society to realize that most decisions are based on moral and fair choices, and that in the future it is possible to move away from personal interests and create a more harmonious society. The UN materials on the analysis of the COVID-19 consequences for the education system and its reconstruction in the future are also used.

The study identifies the dynamics of processes throughout the pandemic. Positive and problematic practices are given. The findings obtained from research and experience can be the basis for developing measures to help education institutions to overcome the “transition period”. The key factors of their stability are the general education services (digital libraries, online education platforms), mobilization of teaching and student contingents to work in new conditions, compliance of financial and distribution mechanisms with the requirements of the time.

Keywords: COVID-19, online technology, distance learning, mortgage education, justice, pedagogical workload, wages.